অধ্যায় ১৩ ঃ বাক্যতত্ত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য
১৩.২ পৰিচয়
১৩.৩ বাক্যতত্ত্ব
১৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৩.৫ অধিক জানিবলৈ
১৩.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৩.৭ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাষাৰ বাক্যতাত্ত্বিক দিশৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- বাক্যতত্ত্বৰ অন্তর্গত বিষয়বোৰ শ্রেণী বিভাজন কৰি দেখুৱাব পাৰিব
- বাক্যত পদৰ যোগ্যতা, আকাংক্ষা আৰু আসত্তিৰ গুৰুত্ব কি জানিব পাৰিব
- ৰূপান্তৰ প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে নতুন নতুন বাক্য গঠন কৰিব পাৰিব
- পদসমষ্টিৰ আসত্তি ভেদে কেনেকৈ অর্থৰ ভেদ হয় সেয়া নিৰূপণ কৰিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টোত আমি অর্থতত্ত্ব সম্পর্কে অধ্যয়ন কৰিলোঁ। এইটো অধ্যায়ত আমি বাক্যতত্ত্বৰ সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰিম। প্রসংগক্রমে উল্লেখ কৰি যাওঁ যে যোৱা যাণ্মাসিকতো আপুনি এই অধ্যায়টোত অন্তর্গত বিষয়সমূহৰ বিষয়ে বহলাই অধ্যয়ন কৰি আহিছে। কিন্তু অধ্যায় দশম আৰু একাদশৰ দৰেই আলোচ্য বিষয় সম্পর্কে অধ্যয়ন গাঢ় হ'বৰ বাবেই এই যাণ্মাসিকতো পুনৰোক্তি কৰা হৈছে।

একোটা ভাষাৰ ধ্বনি, ৰূপ, শব্দ আদি মৌলিক বিষয়সমূহ নিহিত হৈ থাকে ভাষাটোৰ বাক্যসমূহত। গতিকে বাক্যতত্ত্বৰ আলোচনাত উল্লিখিত দিশসমূহৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰো প্রয়োজনীয়তা আহি পৰে। পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাতে চুটি আৰু দীঘল বাক্য পোৱা যায়; কিন্তু সকলো ভাষাৰে বাক্য-গঠন প্রণালী একে নহয়। অৱশ্যে এটা কথা ঠিক যে, ভাষাভেদে শব্দগঠন, বাক্য-ৰীতিত পার্থক্য থাকিলেও ভাষা মাত্রেই কিছুমান উমৈহতীয়া উপাদান আৰু বৈশিষ্ট্য বিৰাজমান।সেই উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যৰাজিক কেন্দ্র কৰিয়েই ঘাইকৈ ভাষা-বিজ্ঞানীসকলে তেওঁলোকৰ বিশ্লেষণ

আগবঢ়ায়। বাক্যতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰতো এই কথা প্ৰযোজ্য। তেনে আলোচনাক ভিত্তি কৰিয়েই এইটো অধ্যায়ত বাক্যতত্ত্বৰ সাধাৰণ পৰিচয় দাঙি ধৰাৰ লগতে বাক্যতাত্ত্বিক বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ অত্যাৱশ্যকীয় উপাদানবোৰৰ বিষয়ে এটি চমু আলোচনা উপস্থাপন কৰা হ'ব। অধ্যায়টোৰ অধ্যয়নে আপোনাক বাক্যতত্ত্ব সম্পৰ্কে বিস্তৃত ধাৰণা প্ৰদান কৰিব।

১৩.৩ বাক্যতত্ত্ব

সাধাৰণ অৰ্থত বাক্যতত্ত্ব বুলি ক'লে, বাক্যৰ সাধাৰণ ৰূপ-গঠন প্ৰণালী সম্পৰ্কে য'ত বিশ্লেষণ কৰা হয় তাকে বুজা যায়। অসমীয়াত প্ৰয়োগ কৰা 'বাক্যতত্ত্ব' শব্দটো ইংৰাজী Syntax শব্দৰ প্ৰতিশব্দ হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। দৰাচলতে গ্ৰীক ভাষাৰ 'Syn' আৰু 'taxis' শব্দ দুটাৰ সংযোগত ইংৰাজী Syntax শব্দটো গঠন কৰা হৈছে। গ্ৰীক ভাষাত Syntax শব্দটো প্ৰথম ব্যৱহাৰ কৰিছিল দিওনুছিয়াছ থ্ৰাক্স (Dionusious Thrax)-এ। গ্ৰীক ভাষাত Syntaxis শব্দটোৱে Systematic arrangement অৰ্থাৎ প্ৰণালীবদ্ধ গাঁথনিক বুজায়। থোৱতে ক'বলৈ গ'লে, বাক্যৰ অন্তৰ্গত পদৰ প্ৰয়োগ-ৰীতি বা পদৰ গাঁথনিক ৰীতিয়ে বাক্যতত্ত্ব। ভাষাবিজ্ঞানী ব্লুমফিল্ডৰ মতে, "It is evident that the sentences in any utterance are marked off by the mere fact that each sentence is an independent linguistics form, not included by virtue of any grammatical construction in any larger linguistic form" এনে বাক্যৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন অংশবোৰ যি তত্ত্বৰ সহায়ত পুংখানুপুংখকৈ বিশ্লেষণ কৰা হয় তাকে বাক্যতত্ত্ব বোলে। বাক্যৰ মূল গাঁথনিক স্বৰূপ আৱিষ্কাৰ কৰি সেই গাঁথনিৰপৰা কেনেকৈ প্ৰকৃততে ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা শুদ্ধ বাক্য মাথোন পাব পাৰি, লগতে সম্ভাব্য নতুন নতুন বাক্য সৃষ্টি কৰিব পাৰি তাৰ সূত্ৰ বা নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰাটোৱেই বাক্যতত্ত্বৰ মূল লক্ষ্য।

মানুহে মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ বাগিন্দ্ৰিয়ৰদ্বাৰা উচ্চাৰণ কৰা ধ্বনিৰ সহায়ত শব্দৰ সৃষ্টি কৰে। শব্দবোৰ বিশেষ ৰূপত আৰু বিশেষ ক্ৰমত উচ্চাৰিত হয় আৰু এই শব্দবোৰক ইটোৰ লগত সিটোৰ একোটা সম্বন্ধেৰে বান্ধ খুৱাই বাক্য সজা হয়। এইদৰে গঠন কৰা বাক্যৰ জৰিয়তে বক্তাই শ্ৰোতাৰ আগত মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে। বাক্যই হৈছে ভাষাৰ চানেকি। শব্দ সুন্দৰ হ'লেও যি কোনো স্থানত সংস্থাপন কৰিলে বাক্য শুদ্ধ নহয়। এটা বাক্য শুদ্ধ ৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ শব্দসমূহক উপযুক্ত স্থানত স্থাপন কৰিব লাগিব। বাক্যৰ সৃষ্টিতহে ভাষাৰ মৰ্যাদা বৃদ্ধি পায়। বাক্যই হ'ল ভাষাৰ শেষ পৰ্যায়।

ব্যাকৰণ তথা বাগ্‌বিজ্ঞানত বাক্যতত্ত্ব এটা বহল বিষয়। ৰূপতত্ত্বৰ সহায়ত শব্দ-গঠন আৰু পদ-গঠনৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰক্ৰিয়াৰ আলোচনা আগবঢ়োৱা হয়, কিন্তু বাক্যতত্ত্বত বিভক্তি, প্ৰত্যয় আদিৰ সংযোগত সৃষ্টি হোৱা বিভিন্ন শব্দ আৰু পদৰ মাজত থকা বাহ্যিক সম্বন্ধ আলোচনা কৰা হয়। অৰ্থাৎ বাক্যতত্ত্বত কোনো এটা ভাষাৰ শব্দৰ সজ্জা, বাক্যৰ বিভিন্ন গাঁথনি, বাক্যৰ প্ৰকাৰ, বাক্যৰ ৰূপান্তৰ, বাক্যৰ অন্তৰ্নিহিত সুৰ, বাক্যাংশ আদি বিভিন্ন দিশবোৰ সামৰা হয়।

- **বাক্যৰ উপাদান ঃ** বাক্যৰ মূল উপাদান দুটা—পদ আৰু সুৰ-লহৰ। বাক্য ৰচিত হয় পদেৰে আৰু এই পদেই বাক্য স্তৰৰ নিম্নতম ক্ষুদ্র একক বা গোট বিশেষ। এনে ধৰণৰ এক বা একাধিক পদৰ সুসংগঠনত বাক্যৰ সৃষ্টি হয়। সেয়েহে পদৰ গাঁথনি বা বাক্যৰীতি বুলিলে বাক্যৰ অন্তর্গত পদবোৰৰ প্রয়োগৰ ৰীতিকে বুজা যায় আৰু বাক্যৰ গঠনকে প্রকাৰান্তৰে ভাষাৰ গঠন (Structure of language) বুলি ক'ব পাৰি।

বাক্য গঠনত পদৰ উপৰি আৰু এবিধ অপৰিহার্য অংগ হৈছে সুৰ-লহৰ। সুৰ-লহৰে পদ বা পদ সমষ্টিৰে নির্মিত বাক্য, খণ্ডবাক্য, গর্ভবাক্য বা বাক্যাংশৰ সীমা নির্ণয় কৰি দেখুৱায়। তদুপৰি বাক্য এটাই সাধাৰণ বিবৃতি বুজাইছে নে অনুজ্ঞা অর্থ প্রকাশ কৰিছে তাক সুৰ-লহৰৰ পৰাহে জানিব পাৰি। অর্থাৎ সুৰ-লহৰৰ পৰাহে শ্রোতাৰ বাক্য শ্রৱণৰ আকাংক্ষা পূর্ণ হয়। সাধাৰণতে বিৰাম চিহ্ন বা যতি চিহ্নৰদ্বাৰা সুৰ-লহৰ সূচিত হয়। সুৰ-লহৰৰ সহায়ত এটা নিশ্চয়সূচক বাক্য প্রশ্নসূচক বাক্যলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে অসমীয়া ভাষাত—

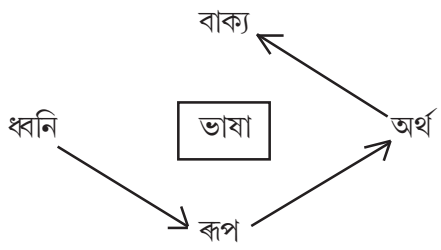
ক) সি কিতাপখন পঢ়িলে। (নিশ্চয়বাচক)

(খ) সি কিতাপখন পঢ়িলে? (প্রশ্নসূচক)

সুৰ-লহৰ বুজাবলৈ লিখিত ভাষাত দাঁৰি, প্রশ্নবোধক চিন, কোলন, ছেমিকোলন, কমা, হাইফেন, ডেছ আদি বিভিন্ন যতিচিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই যতিবোৰে বাক্যৰ একোটা খণ্ডৰ মাজত অর্থৰ সঙ্গতি ৰাখি ক্ষণিক বিৰামৰ ইঙ্গিত দিয়ে আৰু এনেকৈয়ে সুৰ-লহৰৰ বৈশিষ্ট্য দাঙি ধৰে।

ধ্বনিতাত্ত্বিক স্তৰত — ধ্বনি, বর্ণ, উপধ্বনি আৰু অক্ষৰ এই বিষয়সমূহ আলোচনা কৰা হয়; ৰূপতাত্ত্বিক স্তৰত আকৃতি, প্রাকৃতি, উপাকৃতি আদিৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ কৰাৰ উপৰি প্রাকৃতিৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা শব্দ আৰু পদৰ বিষয়েও আলোচনা কৰা হয়। বাক্যতাত্ত্বিক স্তৰত — বাক্যৰ নিম্নতম গোট অর্থাৎ পদসমূহৰ সু-সংগঠনত বাক্যৰ সৃষ্টি সম্পর্কে আলোচনা কৰা হয়। অর্থতত্ত্বৰ স্তৰত আকৌ শব্দৰ অর্থ-বিশ্লেষণ আৰু সম্পূর্ণ ভাব-প্রকাশক একোটা বাক্যৰ অর্থ বিচাৰ কৰা হয়। উল্লিখিত সকলো উপাদানেৰে বাক্য এটা গঠিত হয় আৰু প্রত্যেক উপাদানৰে একোটা সহ সম্বন্ধ আছে। তলত ৰেখাচিত্রৰ সহায়ত ধ্বনি, ৰূপ, বাক্য আৰু অর্থৰ সহ সম্বন্ধ দেখুওৱা হৈছে।

চিত্র ১৩.১ ঃ ধ্বনি, ৰূপ, বাক্য আৰু অর্থৰ সহ সম্বন্ধ



- **বাক্য গঠন প্রক্রিয়া ঃ** বাক্যৰ গঠনত পদেই মূল সামগ্রী। পদবোৰ যেনেকৈ তেনেকৈ লগ

লগালেই বাক্য পোৱা নাযায়। বাক্য হ'বলৈ হ'লে — (ক) বাক্যৰ আকাংক্ষা পূৰ্ণ হ'ব লাগে; (খ) পদবোৰ বাক্যত প্রয়োগ হ'বৰ যোগ্য হ'ব লাগে; আৰু (গ) পদৰ লগত পদৰ আসত্তিও সুদৃঢ় আৰু সুস্পষ্ট হ'ব লাগে। যোগ্যতা থকা আসত্তিযুক্ত পদে আকাংক্ষা পূৰ্ণ কৰিলেহে বাক্য পোৱা যায়।

- *পদৰ আকাংক্ষা ঃ* বাক্যৰ যোগেদি মনৰ ভাব প্রকাশ কৰিবলৈ লওঁতে বাক্যৰ মাজত অন্তর্নিহিত হৈ থকা আৱশ্যকীয় পদসমূহ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ বক্তাৰ আকাংক্ষা জাগিব লাগিব। ঠিক সেইদৰে বক্তাৰ মনৰ ভাব শুনিবলৈও শ্রোতাৰ আকাংক্ষা জন্মিব লাগিব।
- *পদৰ যোগ্যতা ঃ* বাক্যত যিকোনো পদৰ লগত যিকোনো পদ লগ লগাব নোৱাৰি। পদৰ যোগ্যতা অনুসৰিহে বাক্যত পদসমূহ সংস্থাপন কৰা হয়। পদৰ যোগ্যতা নির্ভৰ কৰে দুটা কথাৰ ওপৰত— অর্থগত যোগ্যতা আৰু ৰূপগত যোগ্যতা।
  - অর্থগত যোগ্যতা ঃ বাক্যত ব্যৱহৃত পদৰ অর্থৰ সঙ্গতি থাকিব লাগিব। প্রত্যেক ভাষাতে বিশেষ্য পদ অনুসৰি ক্রিয়া পদসমূহৰ ৰূপ নির্দিষ্ট। যেনে— 'আমি পানী পিওঁ' কিন্তু 'ভাত খাওঁ'। বক্তব্য ৰাখে নহয়, বক্তব্য দাঙি ধৰে বা বক্তৃতা দিয়ে। আকৌ ইংৰাজীত warm reception হ'লেও অসমীয়াত 'উষ্ম সম্বর্ধনা' নজনায়, 'সাদৰ সম্বর্ধনা'হে জনায়। গতিকে একোটা বিশেষ পদৰ অর্থৰ লগত একোটা বিশেষ অর্থবাচক পদৰহে সংগতি স্থাপন হ'ব পাৰে। তেনে সঙ্গতি ভঙ্গ হ'লে পদে অর্থগত যোগ্যতা হেৰুৱায়।
  - ৰূপগত যোগ্যতা ঃ বাক্যত ব্যৱহৃত পদবোৰৰ মাজত অর্থৰ সঙ্গতি থকাৰ দৰে ব্যাকৰণগত ৰূপসমূহৰ মাজতো সঙ্গতি স্থাপন হ'ব লাগিব। ৰূপগত যোগ্যতাৰ অভাৱত বাক্য দেখাত শুদ্ধ যেন লাগিলেও প্রকৃতার্থত অসার্থক আৰু ভুল হয়।

    পদৰ ৰূপগত যোগ্যতাকো আকৌ দুটা ভাগত ভগাব পাৰি—

    (ক) ৰূপাত্মক যোগ্যতা আৰু

    (খ) সাধনগত যোগ্যতা।

    (ক) ৰূপাত্মক যোগ্যতা ঃ আপোনালোকে ইতিমধ্যে শব্দৰ ৰূপ আৰু ধাতুৰ ৰূপৰ কথা আগৰ অধ্যায়ত পঢ়ি আহিছে। সম্বন্ধবাচক পুৰুষৰ বিভক্তি আৰু কাৰকৰ বিভক্তি যোগ হ'লে নাম শব্দবোৰ বাক্যত ব্যৱহাৰৰ উপযোগী পদ হয়। সেইদৰে ধাতুৰূপৰ পুৰুষবাচক বিভক্তিবোৰ যোগ হ'লে ধাতু বা ধাতুশব্দবোৰ ক্রিয়াপদ হৈ বাক্যত পদ হৈ পৰে। এই বিভক্তিবোৰ নালাগিলে বাক্যত শব্দৰ ব্যৱহাৰ হ'ব নোৱাৰে বা যি শব্দত য'ত যি বিভক্তি লাগে সেই শব্দত সেই বিভক্তি নলগোৱাকৈ কথা ক'লে বা লিখিলে পদে ৰূপাত্মক যোগ্যতা হেৰুৱায়। তেতিয়া বাক্য ভুল হয়। উদাহৰণস্বৰূপে—

    চৰাইবোৰ আকাশত উৰি আছে।

    ছোৱালীবোৰে পুখুৰীত সাঁতুৰি আছে।

এই বাক্য দুটাৰ ক্রিয়াপদ 'উৰি আছে' আৰু 'সাঁতুৰি আছে' —দুয়োটা অকর্মক। সেইদৰে 'আকাশত' আৰু 'পানীত' — একে অধিকৰণ কাৰকৰ পদ। তথাপি— প্রথম বাক্যৰ 'চৰাইবোৰ' পদত কর্তা কাৰকৰ শূন্য বিভক্তি যোগ হৈছে আৰু দ্বিতীয় বাক্যৰ 'ছোৱালীবোৰ' পদত একে কর্তা কাৰকতে -এ বিভক্তি যোগ হৈছে। অর্থাৎ কর্তাপদ দুটাৰ ৰূপগত ভিন্নতা প্রকাশ পাইছে। গতিকে বাক্য দুটাৰ পৰা আমি এটা কথা জানিলোঁ যে, সাঁতুৰি আছে ক্রিয়া পদৰ লগত সঙ্গতি ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে -এ বিভক্তি নিতান্তই প্রয়োজন। কিন্তু উৰি আছে ক্রিয়াপদৰ লগত সঙ্গতি ৰাখিবলৈ কর্তা পদত শূন্য বিভক্তিৰহে প্রয়োজন। পদৰ লগত পদৰ এনে সঙ্গতি স্থাপন কৰিব পৰা গুণকে পদৰ ৰূপাত্মক যোগ্যতা বোলে।

(খ) সাধনগত যোগ্যতা ঃ শব্দৰ সাধন ভুল হ'লেও পদৰ ৰূপগত যোগ্যতা নোহোৱা হয়। অসমীয়া ভাষাত লিঙ্গ আৰু বচনৰ প্রত্যয়বোৰ শব্দ সাধনৰ প্রত্যয়। সেইকাৰণে এইবোৰ প্রত্যয়ৰ প্রয়োগত ভুল হ'লে শব্দৰ সাধন ভুল হয়, তেতিয়া সেই শব্দৰ পৰা পোৱা পদো ভুল হয়। যেনে—

	ভুল	*শুদ্ধ*
লিঙ্গ ঃ	তিৰোতাজনী কণা	তিৰোতাজনী কাণী।
বচন ঃ	তেখেতলোকৰ দাবী	তেখেতসকলৰ দাবী।
প্রত্যয় ঃ	প্রাধান্যতা লাভ কৰিছে	প্রাধান্য লাভ কৰিছে।

➢ *পদৰ আসত্তি ঃ* আসত্তি শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অর্থ হৈছে ওচৰতে বহা বা লগালগিকৈ থকা অৱস্থা অর্থাৎ নিকটতা। অর্থগত আৰু ৰূপগত যোগ্যতা থকা পদবোৰ বাক্যত যথোপযুক্ত ক্রমত যথাসম্ভৱ ওচৰা-উচৰিকৈ সজোৱা হয় ; পদবোৰৰ এনে অৱস্থাকে পদৰ আসত্তি বোলে।

বাক্যত পদৰ আসত্তি নির্ণয় কৰি তলত দিয়া কথাবোৰ জানিব পাৰি—

(১) পদৰ লগত পদৰ সঙ্গতি আৰু সঙ্গতিৰ গাঢ়তা

(২) খণ্ডবাক্যৰ গঠন

(৩) গর্ভবাক্যৰ গঠন আৰু অৱস্থান, আৰু

(৪) বাক্যৰ অর্থৰ স্পষ্টতা।

বাক্যতত্ত্বৰ বিশ্লেষণত বাক্যত সংস্থাপন কৰা আসত্তিযুক্ত পদ অর্থাৎ আসন্ন অঙ্গসমূহৰ বিচাৰ কৰি প্রকৃত অর্থ নিৰূপণ কৰা হয়। তলৰ উদাহৰণ দুটালৈ চোৱা যাওক—

(১) ল'ৰাবোৰে খেলিছে।

(২) তেখেত মোৰ দেউতা।

ওপৰৰ প্রথম বাক্যটোত দুটা পদ আছে। এই দুটা পদৰ অর্থগত আৰু ৰূপগত

যোগ্যতা আছে। ইহঁতৰ প্ৰত্যেকৰে পদমৰ্যাদা আছে আৰু পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ আসন্ন অংগ। দ্বিতীয় বাক্যটোত তিনিটা পদ আছে। এই তিনিটা পদক দুটা অংগত বিভক্ত কৰিলে হ'ব— 'তেখেত' আৰু 'মোৰ দেউতা'। 'মোৰ দেউতা' অংগটোত আকৌ দুটা পদ আছে — 'মোৰ' আৰু 'দেউতা'। ইহঁত পৰস্পৰ আসন্ন অংগ। ইহঁতৰ অংগ বিচাৰ কৰিলে হ'ব—

তেখেত মোৰ দেউতা।

তেখেত মোৰ দেউতা।

মোৰ দেউতা।

বাক্যত পদৰ স্থানান্তৰ হ'লে কেতিয়াবা অৰ্থৰ সলনি হয় নাইবা কেতিয়াবা বাক্য নিৰৰ্থক হৈ পৰে। সেয়েহে বাক্যত আসন্ন অংগবোৰ যথাসম্ভৱ ওচৰা-উচৰিকৈ লিখিব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে—

ভুল ঃ প্ৰাক্তন অসম সাহিত্য সভাৰ সভাপতি

শুদ্ধ ঃ অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি।

ওপৰৰ আলোচনাৰপৰা ক'ব পাৰি যে, এটা শুদ্ধ বাক্য গঢ় দিবলৈ বিশেষকৈ দুটা কথালৈ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া হয়—

(ক) বাক্যত পদৰ ক্ৰম।

(খ) শব্দবোৰৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক।

পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাতে বাক্যৰ পদৰ ক্ৰম একে নহয়। অসমীয়া ভাষাৰ বাক্যত প্ৰথমে কৰ্তা, কৰ্ম আৰু তাৰপাছত ক্ৰিয়া বহে। কিন্তু ইংৰাজী ভাষাৰ বাক্যত প্ৰথমে কৰ্তা, তাৰপাছত ক্ৰিয়া আৰু শেষত কৰ্মপদ বহে। উদাহৰণস্বৰূপে— 'গীতাই কিতাপ পঢ়ে।' ইয়াত 'গীতাই' কৰ্তা,'কিতাপ' কৰ্ম, আৰু 'পঢ়ে' ক্ৰিয়া পদ; কিন্তু ইংৰাজীত এই বাক্যটো হ'ব 'Geeta reads book' (গীতাই পঢ়ে কিতাপ)। ইয়াত Geeta কৰ্তা, reads ক্ৰিয়া আৰু book কৰ্ম। দেখা যায়, অসমীয়া বাক্যত কৰ্তা-কৰ্ম-ক্ৰিয়াৰ পদক্ৰম বাধ্যতামূলক; কিন্তু কৰ্তাহীন বা কৰ্মহীন বা ক্ৰিয়াহীন বাক্যৰ শুদ্ধ প্ৰয়োগো পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে—

(ক) ঘৰলৈ যোৱা। (কৰ্তাহীন)

(খ) চৰাই উৰে। (কৰ্মহীন)

(গ) জোন মাক-দেউতাকৰ আলাসৰ লাড়ু। (ক্ৰিয়াহীন)

বাক্যসমূহ কিছুমান খণ্ডৰ সমষ্টি। এই খণ্ডসমূহ এটা বা তাতকৈ বেছি পদেৰে গঠিত। বাক্যত ব্যৱহৃত পদসমূহ খণ্ডিতকৰণ প্ৰক্ৰিয়া (Segmantally analysed)ৰে খণ্ডিত কৰি সকলো ভাষাৰে বাক্যৰ পুঙ্খানুপুঙ্খ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰি।

কিছুমান বাক্য আছে যাক দীৰ্ঘত্ব (Length), শ্বাসাঘাত (Stress) আৰু সুৰ (Pitch) অনুসৰি দেখুৱাব পাৰি। বাক্যৰ এনে ক্ৰমক উপাহিত অনুক্ৰম (Supra Segmental) বোলে। অসমীয়া ভাষাৰ বাক্যৰ উদাহৰণেৰে তলত দেখুওৱা হ'ল—

(ক) সি কেনে কৈ যাব।

(খ) সি কেনেকৈ যাব?

সন্ধি আৰু অক্ষৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে ওপৰৰ একেটা বাক্যই দুটা বেলেগ অর্থ বহন কৰিছে। আকৌ নির্দিষ্ট বাক্যৰ নির্দিষ্ট শব্দৰ উচ্চাৰণত দিয়া জোৰ অনুসৰিও অর্থ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে—

(ক) ভীম বৰুৱা ছাৰ আহিছে।

(খ) ভীম, বৰুৱা ছাৰ আহিছে।

ওপৰৰ প্রথম বাক্যটোত 'ভীম বৰুৱা ছাৰ' শব্দ তিনিটাত জোৰ দিয়াত ভীম বৰুৱা নামৰ ছাৰজনক বুজাইছে; কিন্তু পাছৰ বাক্যটোত ভীম নামৰ ছাত্রজনক বৰুৱা ছাৰ অহাৰ কথা জনোৱাৰ উমান পোৱা যায়।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ সাধাৰণ অর্থত বাক্যতত্ত্ব বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ বাক্যতত্ত্বত সাধাৰণতে কোনবোৰ বিষয়ৰ বিশ্লেষণ কৰা হয়?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ বাক্য গঠন প্রক্রিয়াত পদৰ আকাংক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসত্তিৰ গুৰুত্ব কি?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ তলত দিয়া বাক্যকেইটা শুদ্ধ ৰূপত লিখক —

(ক) বাহুল্যতাৰ ভয়ত ইমানতে সামৰিলোঁ।

(খ) আপুনি কেতিয়া আহিলে?

(গ) ৰাণীজনী বৰ শুৱনী।

(ঘ) তেওঁ মোক ফোন কৰিছিল।

.....

.....

.....

.....

পাশ্চাত্যৰ অন্যতম ভাষাবিজ্ঞানী ব্লুমফিল্ডে বাক্যৰ গঠনক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে—

(ক) আন্তঃকেন্দ্রিক গঠন (Endocentric construction)

(খ) বহিঃকেন্দ্রিক গঠন (Exocentric construction)

➢ *আন্তঃকেন্দ্রিক গঠন ঃ* কেতিয়াবা বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা পদসমূহৰ যিকোনো এক বা একাধিক পদ সম্পূর্ণ বাক্যটোৰ সলনি প্রয়োগ কৰিলেও বাক্যটোৰ অর্থ ব্যাকৰণগতভাৱে

একে থাকে। অর্থাৎ বক্তাৰ ভাব প্ৰকাশত আৰু শ্ৰোতাৰ অৰ্থ গ্ৰহণত কোনো ধৰণৰ অসুবিধাৰ সৃষ্টি নহয়, ব্যাকৰণগতভাৱে শুদ্ধ তেনে গঠন প্ৰক্ৰিয়াক আন্তঃকেন্দ্ৰিক গঠন বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— 'ল'ৰাজন কামে-কাজে বৰ ভাল' বাক্যটোত 'ল'ৰাজন' পদটো প্ৰধান বা কেন্দ্ৰ পদ। বাক্যটোত কেৱল 'ল'ৰাজন ভাল' বুলি ক'লেও অৰ্থটো ওলাই পৰে; কিন্তু 'কামে-কাজে বৰ' বা 'বৰ ভাল' বুলি ক'লে সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ নাপায়। 'ল'ৰাজন কামে-কাজে ভাল' বুলি ক'লেহে সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ পায়। বাক্যটোত 'ল'ৰাজন' পদটোৰ লগত বাকীকেইটা পদৰ সম্পৰ্ক আন্তঃকেন্দ্ৰিক।

- *বহিঃকেন্দ্ৰিক গঠন ঃ* কোনো বাক্যত প্ৰয়োগ হোৱা পদসমূহৰ ভিতৰত এক বা একাধিক শব্দ বাক্যটোৰ সলনি প্ৰয়োগ কৰিলে বাক্যটোৰ অৰ্থ প্ৰকাশ নাপায়, বাক্যটো ব্যাকৰণগতভাৱে শুদ্ধ নহয়। তেনে গঠনক বহিঃকেন্দ্ৰিক গঠন বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে— 'শিক্ষকসকলৰ প্ৰতি ছাত্ৰজনে নমস্কাৰ জনাইছিল' বাক্যটোত প্ৰধান পদ হ'ল 'ছাত্ৰজনে'। 'ছাত্ৰজনে' পদটিৰ সৈতে 'শিক্ষকসকলৰ প্ৰতি' বাক্যাংশ সম্প্ৰসাৰক ৰূপে প্ৰয়োগ হৈছে। বাক্যটোত 'ছাত্ৰজনে' পদটোৰ ঠাইত কেৱল 'শিক্ষকসকলৰ প্ৰতি' বাক্যাংশ প্ৰয়োগ হ'লে বাক্যটোৰ সঠিক অৰ্থ প্ৰকাশ নাপাব; কিন্তু 'শিক্ষকসকলৰ প্ৰতি' বাক্যাংশ বাদ দিলেও বাক্যটোৰ অৰ্থ প্ৰকাশত কোনোধৰণৰ অসুবিধা নহয়। গতিকে বাক্যটোত 'শিক্ষকৰ প্ৰতি' বাক্যাংশৰ গঠন বহিঃকেন্দ্ৰিক গঠন।

আন্তঃকেন্দ্ৰিক গঠন দুই ধৰণৰ —

(ক) সমানাধিকাৰ আন্তঃকেন্দ্ৰিক (Co-ordination) আৰু

(খ) অধীনস্থ আন্তঃকেন্দ্ৰিক (Sub-ordination)

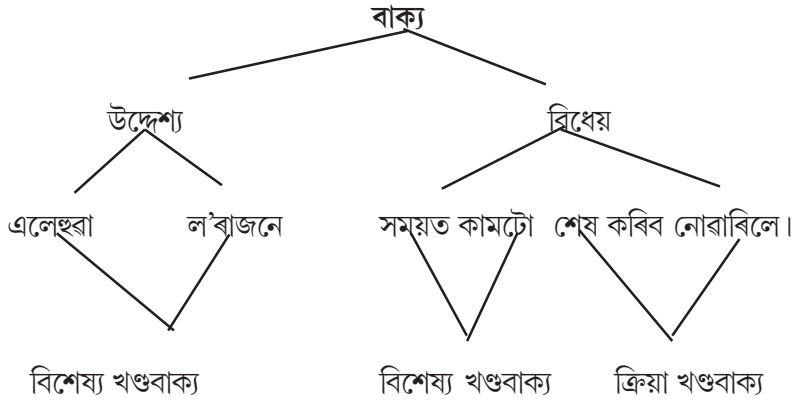
কোনো বাক্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পদসমূহে যদি সমান অধিকাৰ লাভ কৰে অৰ্থাৎ আটাইবোৰ পদ যদি সম গুণসম্পন্ন হয় তেনে গঠনক সমানাধিকাৰ আন্তঃকেন্দ্ৰিক গঠন বোলে। যেনে— 'ল'ৰাজনে ভাত-পানী খালে' বাক্যটোত 'ভাত' আৰু 'পানী' দুয়োটা পদৰ গঠন সমানাধিকাৰ। আনহাতে, যদি কোনো বাক্যত পদসমূহ সংগঠিত কৰোঁতে প্ৰধান বা কেন্দ্ৰ পদটোৱে অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে আৰু বাকীবোৰ পদৰ গুৰুত্ব কম হৈ পৰে অৰ্থাৎ বাক্যটোত থকা প্ৰধান পদটোৰ অধীনত বাকীবোৰ পদ থাকে, তেনে গঠনেই অধীনস্থ আন্তঃকেন্দ্ৰিক গঠন। যেনে— 'মুনীন বৰুৱাই লিখা নাটক এখন চালোঁ' বাক্যটোত প্ৰধান পদ হ'ল 'নাটক' আৰু 'চালোঁ'। 'নাটক এখন চালোঁ' বাক্যাংশটোৰ গুণবোধক সম্প্ৰসাৰক ৰূপে 'মুনীন বৰুৱাই লিখা' বাক্যাংশটো সংযোজিত হৈছে। এই বাক্যাংশটো সংযোজন নকৰিলেও নাটক চোৱা প্ৰধান কাৰ্যটো সুন্দৰ ৰূপে প্ৰকাশ পায়। অৰ্থাৎ বাক্যটোত প্ৰধান বাক্যাংশটোৱে গুৰুত্ব পাইছে। গতিকে দেখা যায়, উল্লিখিত পূৰ্ণাংগ বাক্যটোৰ 'মুনীন বৰুৱাই লিখা' বাক্যাংশটোক 'নাটক এখন চালোঁ' বাক্যাংশৰ লগত হোৱা গাঁথনিক সম্পৰ্কক অধীনস্থ আন্তঃকেন্দ্ৰিক সম্পৰ্ক বুলি ক'ব পাৰি।

বিংশ শতিকাৰ মাজভাগত আমেৰিকাৰ ভাষাবিজ্ঞানী নোয়ম চমস্কিয়ে তেওঁৰ *Aspects of the Theory of Syntax* (Noam Chomsky) গ্ৰন্থৰ বাক্যতত্ত্বৰ আলোচনাত এক নতুন দিগন্ত উন্মোচন কৰে। তেওঁৰ মতে — "The users of each and every language of the world have some inborn abilities of their own those make them produce such types of sentences which they never have used and even never have heard before"। অৰ্থাৎ ভাষা মানুহৰ সৃজনশীলতাৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ। প্ৰত্যেক মানুহে নিজৰ সৃজনী ক্ষমতাৰে প্ৰতিদিনে নতুন নতুন বাক্য সৃষ্টি কৰে। চমস্কিয়ে মানুহৰ এই ক্ষমতাৰ দুটা দিশৰ কথা উল্লেখ কৰিছে— (ক) ভাষাগত সামৰ্থ্য (Linguistic Competence), (খ) বাস্তৱ বাক্ ব্যৱহাৰ (Linguistic Performance)। চমস্কিয়ে উল্লিখিত একেখন গ্ৰন্থতে বাক্য গঠনৰ দুই প্ৰকাৰৰ নিয়মৰ কথা কৈছে—

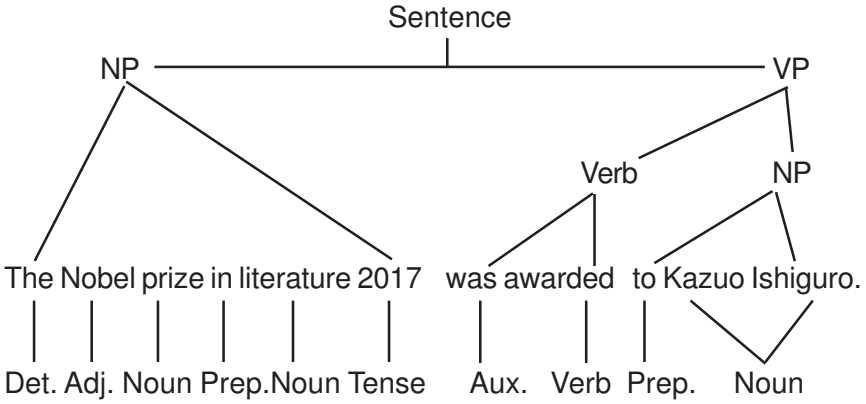
(ক) খণ্ডবাক্য গঠনৰ নিয়ম।

(খ) ৰূপান্তৰ নিয়ম।

চিত্ৰ ১৩.২ ঃ অসমীয়া ভাষাৰ বাক্য



চিত্ৰ ১৩.৩ ঃ ইংৰাজী ভাষাৰ বাক্য



তেওঁ কৈছে যে, পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাতে নির্দিষ্টসংখ্যক মূল বা সাৰবাক্য থাকে, যিবোৰপৰা ৰূপান্তৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে বিভিন্ন নতুন নতুন বাক্য গঠন কৰিব পাৰি। এনে বাক্যবোৰক তেওঁ Kernal Sentence বুলি কৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে— অসমীয়া ভাষাত 'মই খাওঁ'— এই সাৰ বাক্যটোৰপৰা সম্প্ৰসাৰক পদৰ জৰিয়তে অথবা নঞৰ্থক ৰূপৰ সংযোগত তলত দিয়া ধৰণেৰে নতুন নতুন বাক্য গঠন কৰিব পাৰি—

কর্তা + ক্রিয়া — মই খাওঁ।

কর্তা + কর্ম + ক্রিয়া — মই ভাত খাওঁ।

কর্তা + কৰণ + কর্ম + ক্রিয়া — মই হাতেৰে ভাত খাওঁ।

কর্তা + ক্রিয়া বিশেষণ + কৰণ + কর্ম + ক্রিয়া — মই সদায় হাতেৰে ভাত খাওঁ।

কর্তা + ক্রিয়া বিশেষণ + কৰণ + কর্ম + নঞৰ্থক ক্রিয়া — মই সদায় হাতেৰে ভাত নাখাওঁ।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ পাশ্চাত্যৰ অন্যতম ভাষাবিজ্ঞানী ব্লুমফিল্ডে বাক্যৰ গঠনক কেইটা আৰু কি কি ভাগত ভাগ কৰিছে?

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ চমস্কিয়ে বাক্য গঠনৰ কেইপ্ৰকাৰৰ আৰু কি কি নিয়ম আছে বুলি কৈছে?

.....



১৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাষাৰ 'বাক্যতত্ত্ব' হ'ল বাক্যৰ গাঁথনিৰ সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম বিশ্লেষণ। পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাৰে বাক্যগত উপাদান — ধ্বনি, ৰূপ অর্থাৎ বাক্যত ব্যৱহৃত পদসমূহ, খণ্ডবাক্য, বাক্যাংশ আদি ভাষাৰ মৌলিক উপাদানবোৰ একে। কিন্তু প্ৰতিটো ভাষাৰ ধ্বনিৰ উচ্চাৰণ, ৰূপৰ গঠন, বাক্যৰ গঠন সুকীয়া সুকীয়া।
- বাক্যতত্ত্বত বাক্যৰ উপাদান, বাক্যৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া, বাক্য গঠনত ৰূপান্তৰ প্ৰক্ৰিয়া — আদি দিশসমূহৰ পুংখানুপুঙ্খ বিশ্লেষণ কৰা হয়।



১৩.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ

১) কাকতি, বাণীকান্ত (১৯৯৬); *অসমীয়া ভাষাৰ গঠন আৰু বিকাশ;* (হাজৰিকা, বিশ্বেশ্বৰ অনুঃ); বৰপেটা ঃ বাণীকান্ত কাকতি জন্ম শতবাৰ্ষিকী উদ্‌যাপন সমিতি (প্ৰথম প্ৰকাশ ১৯৪১)।

২) কোঁৱৰ, অৰ্পণা (২০০৮); *ভাষাবিজ্ঞান উপক্ৰমণিকা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৩) গোস্বামী, উপেন্দ্ৰনাথ (১৯৯৭); *অসমীয়া ভাষাৰ ব্যাকৰণ;* গুৱাহাটী ঃ মণি-মাণিক প্ৰকাশ।

৪) গোস্বামী, উপেন্দ্ৰনাথ (১৯৯৫); *অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপ-কথা;* গুৱাহাটী ঃ মণি-মাণিক প্ৰকাশ।

৫) গোস্বামী, গোলোকচন্দ্ৰ (১৯৯৯); *অসমীয়া ব্যাকৰণৰ মৌলিক বিচাৰ;* গুৱাহাটী ঃ বীণা লাইব্ৰেৰী।

৬) গোস্বামী, গোলোকচন্দ্ৰ (২০০৩); *অসমীয়া ব্যাকৰণৰ প্ৰৱেশ;* গুৱাহাটী ঃ বীণা লাইব্ৰেৰী।

৭) গোস্বামী, গোলোকচন্দ্ৰ (১৯৯৬); *অসমীয়া বৰ্ণপ্ৰকাশ,* গুৱাহাটী ঃ বীণা লাইব্ৰেৰী।

৮) দত্ত বৰুৱা, ফণীন্দ্ৰ নাৰায়ণ (২০০৬); *আধুনিক ভাষাবিজ্ঞানৰ পৰিচয়;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৯) দত্ত বৰুৱা, ফণীন্দ্ৰ নাৰায়ণ (২০০৬); *প্ৰয়োগ ভাষাবিজ্ঞানৰ ৰূপৰেখা;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

১০) পাদুন, নাহেন্দ্ৰ (সম্পাঃ)(১৯৯৩); *ভাষাৰ তত্ত্বকথা;* গুৱাহাটী ঃ বাণী মন্দিৰ।

১১) পাটগিৰি, দীপ্তি ফুকন (১৯৯১); *ভাষাতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

১২) ভৰালী, দেবানন্দ (১৯৯৩); *অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ;* গুৱাহাটী ঃ লয়ার্ছ বুক ষ্টল।

১৩) মেধি, কালিৰাম (১৯৯৯); *অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ লয়ার্ছ বুক ষ্টল।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ

১৪) Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge Mass.: MIT

১৫) Chomsky, N. (2002). *Syntactic Structure.* Barlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.

১৬) Crystal, D. (1997). *The Encyclopedia of Language*. Cambridge: CUP.

১৭) Hockett, C. F. (1970). *A Course in Modern Linguistics*. New Delhi: Oxford & IBH Publishing Co. Pvt. Ltd.

১৮) Kakati, B. (2007). *Assamese : Its Formation and Development.* Guwahati: Lawyers Book Stall.